

**“SHÁRYAR” DÁSTANÍNDA QAARMANNÍN PSIXOLOGİYALÍQ
HALATÍN BILDİRİWSHI FRAZEMALAR**

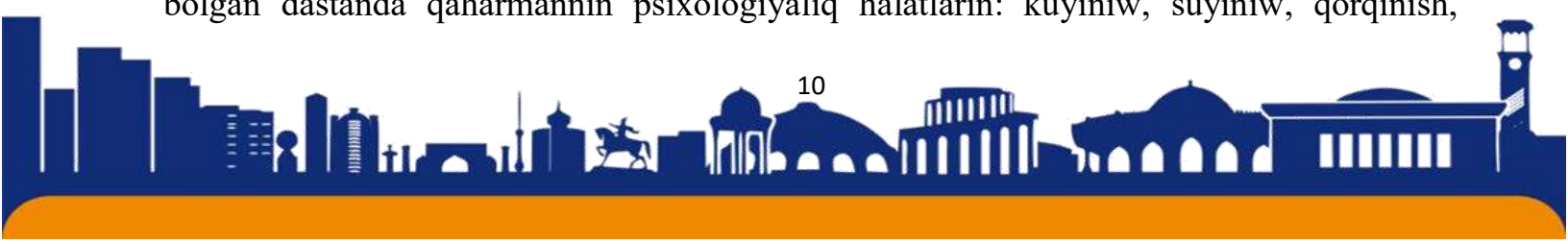
*Tolbaeva Shaxzada - QMU, qaraqalpaq filologiyası hám jurnalistika fakultetiniń
3-kurs studentı*

*G.A.Allambergenova – QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti, ilimiy
basshısı*

Emocionallıq máni – sezimniń, qarım-qatnastıń, bahanıń sózge tán kórinisi. Bunday máni sózde zatlıq-logikalıq máni menen de, óz aldına da ómir súre aladı hám kontekstte ǵana kórinedi. Tilimizde emocionallıq mániniń sóz semantikasında bolatuǵının, ekinshiden, emocionallıq reńktiń awıspalı máni kontekst arqalı dawıs tolqını menen, sintaksislik hám morfologiyalıq usıllar arqalı, úshinshiden, emocionallıq mániniń sózlerdiń hárqıylı usıllar menen kúsheytetuǵını, túrtinshiden, túsiniksiz heshqanday mánisi joq sózlerdiń de emociya tuwǵıza alatuǵının kóriwge boladı. Tildegi ekspressivlik degende, aytilatuǵın oydıń tásirililigi túsiniledi. Frazelogizmler adamlardıń qarım-qatnasın, psixologiyalıq sezimlerdi emocionallıq-ekspressivlik súwretlewde kórkem sóz sheberiniń, dóretiwshiniń til sheberligi, ózinshelik stil ayrıqshalıǵınıń kórinisin kórsetedi. Ásirese, talay zamanlar boyı dórelip, áwladtan-áwladqa ótip, xalıqlıq miyrasqa aylanǵan frazeologizmlerdiń emocional boyawı kúshli, tilge kórik berip turadı.

Adamnıń sezimleri menen baylanıslı frazeologizmler kóbinese jan, kewil, sır, júrek h.t.b. sózler menen ańlatıladı [1]. Frazelogizmler menen qaharmannıń minez-qulqın, ishki dúnyasın hár túrli psixologiyalıq halatların beriliwi boyınsha G.Aynazarova [2] teńles eki komponentli frazeologizmlerdi bir neshe toparlarǵa bólip kórsetedi. 1. Adam sıpatlamasına baylanıslı teńles eki komponentli frazeologizmler; 2. Adamnıń is-háreketin súwretleytuǵın frazeologizmler. 3. Adamnıń minez-qulqın, ishki dúnyasın súwretleytuǵın frazeologizmler. A.Pınazarova [3] óz miynetinde bunday frazeologizmlerdi tómendegishe bóliwdi maqul kóredi. 1. Quwanış, baxıttı bildiretuǵın frazeologizmler; (basına baxıt qonıw, quwanışı qoynına sıymaw). 2. Hayran qalıw, albirawdı bildiretuǵın frazeologizmler; (ań-tań bolıw, tıshqan tesigi miń teńge bolıw). 3. Qıynalıw, qayǵırıw, kewline keliw sıyaqlı sezimlerdi bildiretuǵın frazeologizmler; (bórigе baylaǵan ılaqtay bolıw, janın qoyarǵa jer tappaw). 4. Qorqınıshtı bildiretuǵın frazeologizmler (zárresi ushıw, kózi álle-pálle bolıw) dep túrt toparǵa bólip qaraǵan.

Frazelogizmlerdiń usınday múmkinshiliklerin folklorlıq dóretpelerdiń bir túri bolǵan dástanda qaharmannıń psixologiyalıq halatların: kúyiniw, súyiniw, qorqınısh,

tañlanıw sıyaqlı sezimlerin, oy-pikirlerin, ruwxıy jan dúnyasın ashıp beriwde sheber qollanılğanınıń gúwası bolamız.

1. Quwanıw, baxıttı bildiretuǵın frazeologizmler: *Kewlim toldı* qızı menen baladan. (XI tom, 245-bet)

Xannıń *kewili toladı*, aqsham jáne miyman etip, kóp násiyxat aytadı. (XI tom, 278-bet) Bul mısallarda kewli tolıw frazeologizmi razı bolıw, quwanıw mánisin bildirip kelgen.

Áne, sol waqıtta *Sháryar mıyığın tartıp kúledi...* (XI tom, 249-bet)

Bul mısallarda berilgen frazeologizmler quwanıw, shadlanıw mánisinde berilgen. Joqarıdapı mısallarda berilgen kewli tolıw, mıyığın tartıw *frazeologizmleri* kewili xosh bolıw, kewli eljirew adamnıń túrli jaǵdaylardaǵı psixologiyalıq halatların ashıp beriwde sheber qollanılğanın kóriwimizge boladı.

Ata-anam bar eken dep, *júregi jaysız tasadı*, ol bawrına basadı, jaralı quwday sınsısıp, hár betinen posa alıp, mañlayman jup súyip, jetim qozıday emirenip, mawqın bastı garrılar. (XI tom, 287-bet)

Bul keltirilgen mısalda júregi tasıw frazeologizmi arqalı qaharmannıń quwanǵanın, shad bolǵanın bildirip tur.

2. Qıynalıw, qayǵırw mánisin bildiretuǵın birneshe frazeologizmler: Bunday mánidegi frazeologizmler dástan tilinde insannıń sırtqı hám ishki qubılıslardan tásirleniwi nátiyjesindegi ruwxıy azap shegiwi, qıynalıwı, óziniń yamasa ózgelerdiń is-háreketlerinen narazı bolıwına baylanıslı psixikalıq halatların bildiriwde qollanıladı: *Qan jılap tur* mendey *baxtıqarası*,

Aytqanımdı etseń, ketpe súygenim (XI tom, 228-bet)

Bul keltirilgen mısalda baxtıqara, qan jılap tur frazeologizmleri qattı qıynalıwdı bildirip tur. Áne bulardıń úyge kirmesin biledi, *janı kózge kórindi*, ólerin anıq biledi. (XI tom, 230-bet)

Bul mısalda janı kózine kórindi frazeologizmi dástan tilinde qattı qıynalıw mánisin bildirip kelgen.

Kózden jasın tógedi, Sóylerge tili oralmay, Qurǵan kónli toqtamay... (XI tom, 232-bet). Bul keltirilgen mısalda kózden jasın tógedi frazeologizmi arqalı qaharmannıń qıynalıw, qayǵırw halatın bildirip kelgen.

Aldımda tirewim, arttan súyewim,

Sırqırap tur házir meniń súyegim (XI tom, 249-bet)

Bul mısalda súyegi sırqıraw frazeologizmi inversiyalıq jaqtan ornı almasıp qollanılǵan. Bul jerde Ánjimniń óz aǵasın ayawın, janı ashıwın bildirip kelgen.

Sháryar salǵan qala bar, asman birlán barabar, kórgen jangá gúlistan, kórmegenge zimistan, xabarı kelip alistan, toqqız qatınıń *jan iynine ot túsken*. (XI tom, 253-bet)

Bul mısalda *jan iynine ot túsiw* - ne islerin bilmey qalıw, asıǵıw, qıynalıw, kúyiniw, albıraw mánilerin beredi.

Kelermeken kempir dep, nege keshigip qaldı dep, beshewi bolıp shındawıl, tórtewi bolıp qarawıl, gezek penen *qan juttı*, qáwip etken joldı kútedi. (XI tom, 262-bet) Bul mısalda *qan jutıw* frazeologizmi azaplanıw, qattı azap-aqıret kóriw mánisin bildirip kelgen.

3. Ashıwlanıwdı, ǵázepleniwdi bildiretuǵın frazeologizmler: Bunday frazeologizmler tiykarınan dástan tilinde insannıń ruwxıy jaǵdayı, onıń qanday da bir waqıyalarǵa yamasa ózine bolǵan unamsız sezimleri menen baylanıslı qollanıladı :*Jer menen jeksen qılarman*, Qáne xabar ber dedi. (XI tom, 281-bet)

Bul mısalda kelgen *jer menen jeksen* qılıw frazeologizmi arqalı qaharmannıń yaǵnıy Ánjimniń ashıwlanıp atırǵanı berilgen.

Ana mama otırıp terisine qarap *qabaǵın úydi*. (XI tom, 254-bet)

Mısalda *qabaq úyiw* frazeologizmi qollanılgan. Bul turaqlı sóz dizbeginiń mánisi ashıwlandı, ókpeledi degen mánilerdi beredi. Yaǵnıy, qaharmannıń ashıwlanǵanın bildirip tur.

Anda patshanıń *qáhári keldi*. Sózden utıldı. Qızǵa qarap turıp: *oshaǵınnıń bası pes, eli-xalqı ábden pes eken, meshit-qáwimi menen ábden pes eken, muni jurttan shıǵarıw kerek eken* dep, ortanshı qızdı aq otawı menen shıǵarıp kóshirdi. (XI tom, 227-bet)

Bul mısalda *qáhári keldi* frazeologizmi ashıwlanıw mánisin bildirip kelgen.

Joqarıda keltirilgen mısallardaǵı *qan jutıw - qıynalıw, qabaq úyiw - ashıwlanıw* mánisinde jumsalǵan frazeologizmlerdi kóriwimizge boladı. Bul keltirilgen frazeologizmlerdiń dástanda qollanıwı oqıwshıǵa shıǵarmanıń mazmunın anıq, dál túsiniwge túrtki boladı. Emocionallıq reńk-emocionallıq mánininiń tek bir kórinisi, ol intonaciya arqalı jetkeriledi. Ol belgili bir kontekstlerde jiyi qollanıwı menen asociaciyalıq baylanıs boyınsha payda boladı. Ol máni mazmunınıń ózi menen de baylanıslı bola aladı. Sezimdi bildiretuǵın leksemalar barqulla emocionallıq reńkti bildiredi.

“Insan óziniń ol yaki bul psixikalıq, emocionallıq halatların júzege shıǵarıw barısında qanday da bir waqıyadan quwanadı, ǵázeplenedi, táshwishlenedi, azaplanadı, ókinedi, hawlıǵadı, qáweterlenedi yamasa qorqıwǵa túsedi, jekkóredi, ǵargaydı, sógedi, húrmetsizlik qıladı, uyaladı, ashıwǵa minedi, itibarsızlıq etedi hám t.b. Usı jaǵdaylardı kórsetiw maqsetinde tilde hár túrli frazeologizmler payda bolǵan”[4]. Bunday

frazeologizmlerde emocionallıq-ekspressivlik boyaw kúshli bolıp keledi. Olardıń quramında adamnıń ruwxıy jaǵdayların kórsetiwde kewil, kóz, qabaq, bas, awız, bet, zeyin, júrek, ókpe, bawır, qan, jan, qabırǵa, ashıw, qáhár sıyaqlı leksemalar qollanılǵan. “Frazeologizmlerdiń emocionallıǵı olardıń hár qıylı sezimlerdi, adamnıń zat, waqıya hám qubılıslarǵa subyektiv qatnasın birdiriwine baylanıslı. Frazeologizmlerdiń emocionallıǵı tiykarınan eki faktorǵa baylanıslı boladı: birinshisi – obrazlılıq, ekinshisi – bir waqıttıń ózinde eki mániniń reallasıwı”[5]. Bunday kórkem frazeologizmler adamnıń hár qıylı isháreketlerin, olardıń názik sezimlerin, kewlindegi ózgerislerdi anıq hám ayqın etip kórsetedi. “Sháryar” dástanında qaharmanlarınıń psixologiyalıq halatların, oyın, ruwxıy dúnyasın ayqın hám názik súwretlew ushın frazeologizmlerdi múmkin bolǵanınsha sáykesin tańlap alıp jumsawǵa háreket etedi. Frazeologizmlerdiń bul mánilik túrleri insannıń isháreketke bolǵan hár qıylı unamsız sezimlik qatnasların bildiriwde keń qollanılǵan. “Sháryar” dástanında frazeologizmlerdiń bul mánilik túrleri, tiykarınan, qaharmanlardıń psixikalıq halatı, sırtqı qubılıslardan tásirleniw nátiyjesinde payda bolǵan ishki sezimlerin bildiriw keledi. Olar mánilik jaqtan ashıwlanıw, ǵázepleniw, qáhárleriw, jaqtırmaw, jek kóriw, qorqıw, qáweterleniw, qıynalıw, qayǵırıw, kúyiniw, ókpelew, renjiw, qapalanıw, ókiniw, pushayman bolıw, uyalıw, qısınıw, hayran bolıw, tınıshsızlanıw, albıraw sıyaqlı unamsız sezimlerin kórkem etip kórsetiwde qollanılǵan.

Juwmaqlap aytqanda, frazeologizmlerdiń qaysı shıǵarmada qollanıwına qaramastan az sóz benen kóp máni bere alatuǵın, aytajaq pikirdi qısqqa hám túsinikli etip beriwde ónimli qollanılatuǵın til birliǵi bolıp tabıladı. Til arqalı awızeki hám jazba túrde qarım-qatnas jasaw barısında frazeologizmlerdi qollanıwǵa úlken zárúrliktiń bolatuǵını seziledi. Sonlıqtan da, frazeologizm tildiń sózlik quramında ayırıqsha orın iyeleydi, ol sózlik quramdaǵı mánileriniń ıqshamlıǵı, tujırımlılıǵı, ótkirliǵi hám t.b. sıyaqlı sıpatlı belgileri menen ajıraladı. “Sháryar” dástanında qaharmannıń hár túrli psixologiyalıq halatların ashıp beriwde frazeologizmler stillik talapqa ılayıq qollanılǵan.

PAYDALANǴAN ÁDEBIYATLAR

1. Пирниязова А. Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы хэм оның стилистикалық имканиятлары. –Нөкис «Қарақалпақстан», 2020. -Б.46.
2. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq hám stilistikalıq ózgeshelikleri. Nókis. «Qaraqalpaqstan» -B.34.
3. Пирниязова А. Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы хэм оның стилистикалық имканиятлары. –Нөкис «Қарақалпақстан», 2020. -Б.50.

4. Наурызбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакского-русском словаре. – Ташкент, 1972. – С.52.; Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq hám stillik ózgeshelikleri. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2015. – Б. 37-42.; Таңирбергенов Ж. Қорақалпоқ тилидағи феъл фразеологизмларнинг лингвистик таҳлили. Филол. фан. б. фалс. док. (PhD) дис... автореф. – Нөкис, 2020. – Б.54.

5. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиш масалалари. Филол. фан. док. ...дисс. – Тошкент, 1999. – Б.68.

6. А Гулжахан. Фразеологиялық сөз дизбеклериндеги синонимия

Қорақалпоқ давлат университети ахборотномаси. – Нукус 4, 119-122. 2016

7.АГ Гулжахан, Алламбергенова.Адъективлик фразеологизмлер курамында келбетликлердиң жумсалыўы. Қорақалпоқ давлат университети ахборотномаси. – Нукус, 3, 131-133.2016

8. ГА Алламбергенова Стилистическое использование соматических фразеологизмов в поэзии И.Юсупова. Вестник Челябинского государственного университета Номер 4 (414)2018

9. ГА Алламбергенова. ВЫРАЖЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ СОСТОЯНИЙ ПОСРЕДСТВОМ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ И. ЮСУПОВА. Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт языкознания.2018

10. А Гулжахан. Фраземалардың узуал стильлик функцияларда қолланылыўы Мумтоз адабиёт ва жамиятни маънавий янгилаш масалалари». Халқаро илмий.2017

11. АШ Алламбергенова Гулжахан.Фразеологиялық сөз дизбеклери компонентлериниң синтаксислик байланысы. Ўзбекстан Республикасы экономикасы ҳәм жәмийет раўажланыўының ҳезирги заман. 2011International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. Philadelphia, USA, 2021

12. А Гулжахан.Түркий филологияның әхмийетлимәселелери. Илимий мақалалар топламы.– Нөкис.2021

13. КЖ Алламбергенова Гулжахан.Variantness of phraseological units. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science.2021

14. НМ Алламбергенова Гулжахан. «Qırq qız» dâstanındağı frazeologiyalıq sinonimlerdiń qollanıwı.Ўбекстон олимлари ва эшларнинг инновацион илмий-амалий тадқиқотлари. 2021

15. А Гулжахан Фраземалардың сөйлеу тилине тән функциялары (И.Юсупов дөретпелери тийкарында). "Nazariy, amaliy tilshunoslik va til o'qitish metodikasi" mavzusidagi.2021

16. ЗА Алламбергенова Гулжахан. Ekonomikalıq terminlerdiñ poeziyalıq shıǵarmalarda qollanılıwı. "Dünyaya integrasiya vә elmlәr arası әlaqә" Azərbaycan-2021

17.А Гулжахан. И.Юсупов асарларида услуб ва фразема.Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институтида «Тил борки, миллат барҳаёт.2021

18.ЗА Алламбергенова Гулжахан.И.Юсупов шығармаларында экономикалық атамалардың қолланылыўы.«Тил, маданият ва ижод: замонавий таълимда ёшлар тарбияси масалалари. 2021

19. А Гулжахан. И.Юсупов, стиль хәм фразема «Тил, маданият ва ижод: замонавий таълимда ёшлар тарбияси масалалари. 2021

20. КЖ Алламбергенова Гулжахан.И.Юсупов шығапрмаларында фейил фраземалар. Вестник Магистратуры 1, 105.2020

21. КЖ Алламбергенова Гулжахан.Фразеологизмлер қурамында «ақ» хәм «қара» рең семантикасының қолланылыўы. Пim ha'm ja'miyet. –No'kis 1, 55-57.2020

22. КЖ Гулжахан, Алламбергенова.Особенности употребления. Фразеологизмов в эпосе «Қыз палўан» (условный перевод «Могучая дева»)

«Universum: филология и искусствоведение» научный журнал 3. 2020

23. А Гулжахан. Қарақалпақ фольклорындағы мал шарўашылығы лексикасы. Эл аралық Алтай элдери симпозиуму VIII. Абстракттар. –Бишкек, 122-123. 2019

